

УДК [378.016:373.3.011.3-051]:81'271

DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.73-2.12>

Т. В. Костолович

кандидат педагогічних наук,
старший викладач кафедри теорії і методик початкової освіти
Рівненського державного гуманітарного університету

Т. Б. Шевчук

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри теорії і методик початкової освіти
Рівненського державного гуманітарного університету

МОВНА НОРМА ТА МОВЛЕННЄВА ПОМИЛКА ЯК БАЗОВІ ПОНЯТТЯ ПРОБЛЕМИ УДОСКОНАЛЕННЯ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Статтю присвячено проблемі удосконалення мовленнєвої культури майбутніх учителів початкової школи. Наголошено, що ця проблема є актуальною, оскільки опанування основ будь-якої професії розпочинається із засвоєння певної суми загальних і професійних знань, а також оволодіння основними засобами розв'язання професійних завдань, що передбачає належний рівень мовленнєвої культури фахівців, зокрема майбутніх учителів початкових класів.

Відзначено, що мовна норма та мовленнєва помилка – базові поняття досліджуваної проблеми. На основі аналізу наукових джерел здійснено спробу осмислити зміст понять «мовна норма», «помилка», «недолік». Акцентовано увагу на структурно-мовних типах норм: орфоепічних, акцентуаційних, лексичних, словотвірних, морфологічних, синтаксичних, стилістичних, орфографічних, пунктуаційних; серед яких найбільш стійкою є літературна норма на синтаксичному рівні. Визначено необхідність підвищення рівня володіння майбутніми вчителями навичками нормативної літературної вимови звуків, звукосполучень, дотримання нормативного вживання слів і їхніх форм, конструювання речень, правильного інтонуювання усного мовлення, читання вголос тощо. Доведено, що дотримання норм літературної мови визначає таку ознаку високої мовленнєвої культури, як його правильність. З'ясовано, що низький рівень культури мовлення у сучасному суспільстві зумовлюється кількома чинниками (неповним засвоєнням школярами норм літературної мови, відсутністю навичок користування довідковою літературою, віком технократії та комп'ютерів, відсутністю зразка гарного мовлення). Підкреслено, що поняття культури мовлення студентів обов'язково передбачає опору на норму. Неможливо говорити точно, вживати слова у властивому їм значенні, висловлюватися просто, доступно, логічно, вміло використовувати виражальні та зображальні засоби, добирати мовні засоби залежно від мети та сфери спілкування без чіткого дотримання норм літературної мови, тому першочергове завдання викладача – формування навичок правильного мовлення студентів, вмінь відчувати порушення норм вживання окремих слів, їхніх форм, словосполучень і цілих речень.

Надалі варто звернути увагу на використання сучасних методів у процесі формування мовленнєвої культури майбутніх учителів початкової школи. Автори сподіваються, що матеріал статті зацікавить усіх, хто викладає студентам методику навчання освітньої галузі «Мова і література», та допоможе у повсякденній педагогічній діяльності.

Ключові слова: культура мовлення, мовна норма, мовленнєва помилка, мовленнєвий недолік, мовленнєва особистість.

Постановка проблеми. Учитель початкових класів стоїть біля витоків формування особистості взагалі та мовленнєвої особистості зокрема. Від його професійної майстерності, ерудиції, загальної культури значною мірою залежить, яким буде майбутнє нашої країни. Педагог зобов'язаний належно володіти і культурою мовлення, і культурою поведінки, і культурою спілкування. Щоб успішно реалізувати всі навчально-виховні завдання початкової школи, він повинен не тільки твердо знати, що і як подавати учням на уроках, а й володіти навичками нормативної літературної вимови звуків, звукосполучень, дотримувати

нормативного вживання слів і їхніх форм, конструювання речень, правильно застосовувати інтонаційні прийоми усного мовлення, читання вголос тощо. Інакше кажучи, вчителю треба думати і про те, що говорити на уроці, і про те, як говорити. Це не перебільшення, адже, на відміну від інших професій, учитель послуговується літературною мовою не лише «для себе», а й «для інших», тобто для учнів. Тому його ненормативна вимова звуків, неточність у вживанні слів, конструюванні фрази можуть закріпитися і примножитися в мовленні дітей, котрих він навчає. Це й зумовлює підвищені вимоги до вчительського мовлення

як основного інструменту навчання і виховного впливу на школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема дотримання норм сучасної української літературної мови висвітлена у підручниках для вищої школи, в яких викладені теоретичні основи культури мовлення: «Основи культури мовлення» (автор Н. Бабич), «Основи культури і техніки усного мовлення» (автор С. Дорошенко); посібнику «Антисуржик» за редакцією О. Сербенської та довідниках М. Волощак «Неправильно – правильно», «Культура мови» за редакцією В. Русанівського, книзі Є. Чак «Складні випадки вживання слів» тощо. Цікаві методичні прийоми та практичні завдання на усунення типових порушень літературних норм і вироблення навичок правильного, точного, образного мовлення пропонують у публікаціях на сторінках фахових журналів і газет такі вчені-методисти та вчителі-практики, як І. Бережна, А. Булачек, Н. Дика, І. Бережна, В. Гальчук та ін.

Однак, незважаючи на певні успіхи в цій галузі, теорія та практика навчання культури мовлення, зокрема засвоєння майбутніми вчителями норм літературної мови, потребує подальшого розвитку й удосконалення. Недослідженими залишаються важливі питання, пов'язані з методикою системного формування культури мовлення на заняттях української мови; не визначені критерії відбору вправ і дидактичного матеріалу для засвоєння студентами норм літературної мови та місце цієї роботи у структурі вивчення лінгвістичних дисциплін.

Мета статті – розкрити сутність поняття «мовна норма» та «мовленнєва помилка», акцентувати увагу на тому, що ці поняття є базовими для удосконалення мовленнєвої культури майбутніх учителів початкової школи.

Виклад основного матеріалу. Теоретичною базою організації роботи, спрямованої на удосконалення культури мовлення студентів педагогічного факультету, є насамперед чітке розуміння вчителем суті понять «мовна норма» та «помилка».

Норма (лат. *norma* – правило) **літературної мови** – центральне поняття вчення не лише про правильність мовлення, а і про його культуру загалом. Це одна із найскладніших проблем, багатовимірність якої визначається фактами історичними, культурно-соціологічними та власне лінгвістичними.

У більшості мовознавчих досліджень природа й обсяг поняття норми не розглядаються, автори користуються цим терміном як чимось наперед даним, очевидно, вважаючи, що поняття норми всім відоме, принаймні інтуїтивно, і найчастіше його ніяк не диференціюють. Коли ж узяти праці, де наводиться визначення, що таке «норма»,

то одразу бачимо значні відмінності в наукових дефініціях. Ці відмінності залежать від різного підходу до проблеми нормативності: чи з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, чи з практичних міркувань мовної культури [1, с. 45].

У сучасній мовознавчій і лінгводидактичній літературі на означення порушень тих чи інших літературних норм вживаються різні терміни: «мовленнєва (мовна) помилка», «мовленнєвий недолік», «мовна погрішність», «мовне відхилення», «ненормативність», «мовне спотворення», «неправильність», «ляпсус», «мовна похибка», «мовленнєва неточність», «мовні негаразди», «мовні аномалії», «мовні негативи», «мовні аномативи» та ін. Ф. Бацевич вводить до наукового обігу термін «девіація» (від лат. *deviation* – відхилення від норми, звичаю, зразка) [2].

В. Луценко обґрунтовує незручність усіх перерахованих вище термінів і більш вдалим вважає термін «вербальна помилка», який дає можливість об'єднати усі різновиди помилок, що трапляються в мові й позначені більш вузькими термінами, водночас відокремити помилки, марковані словом «вербальні», від інших типів помилок як філософських або соціально-психологічних явищ [3].

Найпоширенішими з-поміж перерахованих термінів є два: **мовленнєва помилка** і **мовленнєвий недолік**.

До визначення «мовленнєва помилка» вчені підходять по-різному. У роботах М. Львова під мовленнєвою помилкою розуміється «невдало вибране слово, неправильно побудоване речення, перекинутий морфологічний елемент» [4, с. 394].

С. Цейтлін розуміє під мовленнєвими помилками «будь-які випадки відхилення від чинних мовних норм» [5, с. 3].

В. Луценко помилкою називає «будь-яке несвідоме або усвідомлене порушення якихось положень, правил, норм, схем або відхилення від цих положень, що може бути зумовлене певними чинниками несвідомого або свідомого характеру» [6, с. 35]. Найповніше визначення мовленнєвих помилок знаходимо, на нашу думку, в роботах Т. Ладиженської. Вона вважає, що весь негативний мовний матеріал ділиться на помилки та недоліки. **Помилка** – це порушення вимог правильності мовлення, тобто норм літературної мови, а **недолік** – це порушення рекомендацій, пов'язаних із поняттям гарного мовлення, тобто багатого, точного та виразного [7, с. 30]. Як стверджує М. Пентиліук, терміна «помилка» дотримуються, коли йдеться про порушення мовного оформлення висловлювання, а термін «недолік» частіше вживається щодо змісту сказаного чи написаного [8, с. 310]. Хоча часто ці поняття виступають як синоніми, доказом чого є вживання М. Пентиліук

майже поряд виразів «недоліки, у структурі текстів різних стилів тісно пов'язані з порушеннями комунікативних якостей мовлення» та «помилки, пов'язані зі змістом висловлювання, з його комунікативними якостями» [8, с. 313–314].

Як бачимо, між поняттями «мовна норма» і «мовленнєва помилка» існує нерозривний зв'язок, що й варто враховувати у розробці методики роботи над удосконаленням культури мовлення майбутніх вчителів початкових класів.

Аналіз літератури, присвяченої порушенням літературних норм і вимог комунікативно доцільного мовлення, дає підстави вживати в цьому дослідженні термін «помилки» доволі широко, уточнюючи його означенням «мовленнєві», оскільки всі вони виявляються на рівні конкретної комунікації. За робоче беремо визначення, запропоноване М. Наумчик і Л. Лушпинською: «Мовленнєві помилки – порушення правил, норм і традицій слововживання, утворення граматичних форм, побудови словосполучень і речень, а також порушення комунікативної цілеспрямованості, вимог стилістики та культури мовлення» [9, с. 71].

Незалежно від різниці у поглядах окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (української, російської, празької, польської тощо) усі дефініції норми так чи інакше неодмінно вказують на її суспільний характер. Суспільний характер норми виявляється ще сильніше, ніж суспільний характер мови. Мовна норма нерозривно пов'язана з якимось колективом мовців, а на вищому щаблі – як норма літературної мови – з певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно.

Ми взяли за робоче одне із найпростіших і водночас поширених визначень: *мовні норми* – це історично усталені та соціально закріплені правила, обов'язкові для всіх носіїв літературної мови незалежно від соціальної, професійної, територіальної належності [10, с. 6].

У шкільній практиці нормою вважається сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні.

Норма виконує роль фільтра не тільки в русі від системи мови до мовлення, тобто у реалізації системи. Вона фільтрує також накопичені у мовленнєвих актах (і текстах) та узагальнені узусом зміни, перш ніж ті потраплять у систему. Конкретні мовні норми мають різну стійкість, міцність. Є норми, які в принципі не порушуються носіями мови. Наприклад, ніхто не помиляється у відмінюванні значної частини лексем, у визначенні родової належності багатьох іменників, в узгодженні прикметника з іменником тощо. Стійкі норми зберігають стійкість мови. Однак мова живе і розвивається. Її життя здійснюється як у діахронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), так і в синхронії (змагаються між собою

різні варіанти, які претендують стати одною нормою) [1, с. 50].

Найбільш стійкою літературна норма є на синтаксичному рівні. Її еволюційний розвиток зумовлений насамперед потребами суспільної комунікації, причому значні зміни відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а у способі та частоті вживання цих засобів. Лексика як найрухливіша складова частина (рівень) мовної системи тісно пов'язана із суспільно-історичним розвитком народу. Слова з'являються услід за новими предметами та явищами, коли виникає потреба їх номінації, і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень.

Широко розповсюджена класифікація норм за співвіднесеністю їх із різними рівнями мовної ієрархії. Відповідно, розрізняються такі структурно-мовні типи норм:

- 1) орфоепічні (вимова);
 - 2) акцентуаційні (визначають правильний словесний наголос);
 - 3) лексичні (розрізнення значень і семантичних відтінків, закономірності лексичної сполучуваності);
 - 4) словотвірні (регулюють вибір морфем, їх розташування і сполучення у складі слова);
 - 5) морфологічні (регулюють вибір варіантів морфологічної форми слова та варіантів її поєднання з іншими словами);
 - 6) синтаксичні (регулюють вибір варіантів побудови словосполучень і речень);
 - 7) стилістичні (доцільність використання мовно-виражальних засобів у конкретному лексичному оточенні, відповідній ситуації спілкування);
 - 8) орфографічні (написання слів);
 - 9) пунктуаційні (вживання розділових знаків)
- [1, с. 123].

Кожен із названих структурно-мовних типів норм відображений у правилах, зафіксованих у правовисних кодексах літературної мови, словниках.

Бездоганне оволодіння нормами визначає таку ознаку культури мовлення, як правильність. Правильність – обов'язкова, хоча й елементарна вимога мовленнєвої культури. Вищим її ступенем є багате, точне, виразне мовлення – іншими словами, гарне мовлення, а основним критерієм – комунікативна доцільність, тобто доречне вживання мовних засобів відповідно до завдань і умов спілкування [11, с. 4].

Завдання формування мовленнєвих умінь полягає в тому, щоб допомогти майбутнім вчителям оволодіти правильним і комунікативно доцільним українським мовленням.

На жаль, мовлення більшості студентів не відповідає вимогам ні правильного, ні хорошого мовлення.

Низький рівень культури мовлення у сучасному суспільстві зумовлюється такими чинниками, як:

1. Неповне засвоєння школярами норм літературної мови та недостатньо бережливе ставлення до мовної традиції.

2. Більшість сучасної молоді мало читає художніх творів, написаних рідною мовою, а отже, не має зразка гарного мовлення.

3. Часто далеке від зразкового і мовлення батьків у сім'ї, вихователів у дитячому садку, вчителів у школі.

4. Практика білінгвізму спричиняє у деяких мовців численні явища інтерференції, внаслідок чого українська мова засмічується словами-росіянізмами.

5. Вік технократії та комп'ютерів виробив у багатьох людей байдужість до гуманітарних дисциплін, зокрема до мови як предмета шкільної програми.

6. Відсутність в окремих людей навичок користування довідковою літературою, а часом і недостатність таких видань (словників, довідників) зумовлюють відставання у розвитку мови.

Існування у мовленнєвій практиці так званих «модних віянь» (наприклад, вживання значної кількості жаргонізмів, іншомовних слів тощо) та можливість окремих мовців потрапити під їхній вплив також негативно відбивається на культурі мовлення цих людей [12, с. 195–196].

Дотримання норм літературної мови зумовлює таку ознаку високої мовленнєвої культури, як його правильність. Правильність – обов'язковий, але не єдиний показник високої його культури. Поряд із завданням говорити й писати грамотно, правильно, як вимагає певне культурне середовище, існує й інше завдання – писати й говорити вмело, майстерно. Майстерне мовлення характеризується такими ознаками, як чистота, змістовність, точність, логічність, доречність, багатство, різноманітність, виразність. Оцінюючи мовлення з позиції правильності, ми частіше застосовуємо характеристики «правильно – неправильно», а оцінюючи його з позиції майстерності, кажемо «вдало – невдало», «добре – погано», «зрозуміло – незрозуміло», «доцільно – недоцільно» і т. п. [13, с. 4–5].

Правильність, чистота, змістовність, точність, логічність, багатство, різноманітність, доречність, виразність – все це властивості (якості, ознаки) високого рівня мовленнєвої культури, а за шкільною традицією – вимоги до культури мовлення. Детальну характеристику цих ознак подають Ф. Бацевич [2], М. Пентиліук [8], Г. Волкотруб [10].

Основною з-поміж них прийнято вважати правильність. *Правильність* мовлення – це чітка відповідність мовлення людини чинним нормам літературної мови, які сприймаються мовцями як зразок (тому цю ознаку називають нормативністю). І в усному мовленні, і на письмі обов'язковим є дотримання лексичних, граматичних і

стилістичних норм. Крім того, для усного висловлювання актуальним є дотримання орфоепічних норм, а для писемного способу викладу – дотримання норм орфографічних і пунктуаційних. Охоплюючи всі структурні рівні літературної мови, правильність лежить в основі інших комунікативних властивостей мовлення: перш ніж оволодіти тонкощами, особливостями культури мовлення, необхідно засвоїти загальноприйняті літературні норми та правила, навчитися користуватися ними.

Російський мовознавець Б. Головін пише: «Немає правильності – не можуть «спрацювати» інші комунікативні властивості: точність, логічність, доцільність і т. д.» [14, с. 40].

Висновки і пропозиції. Отже, поняття культури мовлення ставить багато вимог: багатство словника, вміння говорити точно, вживаючи слова у властивому їм значенні, здатність висловлюватися просто, доступно, логічно, не порушуючи смислових зв'язків, вмиле використання виражальних і зображальних засобів, вміння впливати на почуття, добір різнорівневих мовних засобів залежно від мети і сфери спілкування. Всі ці якості спілкування уможливорюються чітким дотриманням норм літературної мови.

Подальші наукові розвідки будуть направлені на дослідження критеріїв відбору вправ і дидактичного матеріалу для формування культури мовлення майбутніх учителів початкової школи та місце цієї роботи в освітньому процесі й у структурі занять лінгводидактичного циклу.

Список використаної літератури:

1. Пилинський М.М. Мовна норма і стиль. Київ : Вища школа, 1976. 346 с.
2. Бацевич Ф.С. Основи комунікативної девіатології. Львів : Львівський нац. ун-т ім. І. Франка, 2000. 236 с.
3. Культура мовлення : посібник для підготовки і проведення уроків. 10 клас / упоряд. Л.А. Бакало. Тернопіль : Мандрівець, 2002. 56 с.
4. Львов М.Р. Методика обучения русскому языку в начальных классах : учебное пособие. Москва : Просвещение, 1987. 415 с.
5. Цейтлин С.Н. Речевые ошибки и их предупреждение : пособие. Москва : Просвещение, 1982. 143 с.
6. Луценко В. Вербальні помилки та причини їх виникнення у мовленні учнів. *Українська мова та література в школі*. 2006. № 5. С. 34–35.
7. Методика развития речи на уроках русского языка / под ред. Т.А. Ладыженской. Москва : Просвещение, 1980. 240 с.
8. Методика навчання рідної мови в середніх освітніх закладах / за ред. М.І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2005. 399 с.

9. Наумчук М.М. Словник-довідник основних термінів і понять з методики української мови : навчально-методичний посібник. Тернопіль : Астон, 2003. 132 с.
10. Волкотруб Г. Практична стилістика української мови : навчальний посібник. Тернопіль : Підручники і посібники, 2004. 256 с.
11. Ярмолюк А. Класифікація помилок у творчих роботах учнів. *Українська мова та література в школі*. 2002. № 7. С. 4–8.
12. Матвієнко А. Найдоступніший спосіб підвищення мовної культури. *Дивослово*. 2004. № 12. С. 42–25.
13. Масенко Л. Суржик у системі розмовних норм побутування української мови. *Дивослово*. 2007. № 12. С. 26–32.
14. Горбачук В.Т. Виправлення й аналіз пунктуаційних помилок у диктантах. *Українська мова і література в школі*. 1989. № 7. С. 59–63.

Kostolovych T., Shevchuk T. Linguistic norm and speech error as basic concepts of the problem of speech culture improvement of future primary school teachers

The article is devoted to the problem of improving the speech culture of future primary school teachers. It is emphasized that this problem is relevant because mastering the basics of any profession begins with the acquisition of a certain amount of general and professional knowledge, as well as mastering the basic means of solving professional problems, which provides an appropriate level of speech culture, including future primary school teachers.

It is marked that a language norm and speech error are base concepts of this problem. On the basis of analysis of scientific sources an attempt to comprehend maintenance of concepts "language norm", "error", "defect" is carried out. Attention is accented on the structural-linguistic types of norms: orthoepical, accentuation, lexical, word-formation, morphological, syntactic, stylistic, orthographic, punctuation; among which the most resistant bar is a literary norm at syntactic level. There is the necessity of increasing of level of possessing by future teachers the skills of normative literary pronunciation of sounds, sound combination, observance of the normative use of words and their forms, constructing of sentences, correct intonation of the verbal speaking, reading aloud etc. It is proved that the observance of norms of literary language determines such feature of high speech culture, as its correctness. It is found out, that the low level of culture of speech in modern society is predetermined by a few factors (incomplete mastering by the schoolchildren of norms of literary language, absence of skills of using certificate literature, the age of technocracy and computers, it does not have a standard of good speech). It is underlined, that the concept of culture of speech of students necessarily envisages a support on a norm. It is impossible to talk exactly, use the words in a peculiar to them value, speak out simply, accessibly, logically, be able to use expressive and graphic facilities, select additional language means depending on the aim and sphere of communication without the clear observance of norms of literary language, that is why a near-term task of a teacher is forming of skills of the correct a speech of students, abilities to feel the violation of norms of the use of separate words, their forms, word-combinations and whole sentences.

In the future, it is worth paying attention to the use of modern methods in the process of forming the speech culture of future primary school teachers. The authors hope that the material of the article will be of interest to all those who teach students the methods of teaching of the educational field "Language and Literature", and will help in everyday pedagogical activities.

Key words: culture of speech, language norm, speech error, speech defect, speech personality.